شينجياڭعا قاتىستى ٴبىرقانشا تاريحي ماسەلە

(2019 ـ جىلى 7 ـ اي)

جۇڭحۋا حالىق رەسپۋبليكاسى مەملەكەتتىك كەڭەسىنىڭ اقپارات كەڭسەسى

مازمۇنى

العى ٴسوز
ٴبىرىنشى، شينجياڭ جۇڭگو تەرريتورياسىنىڭ ايىرىلماس ٴبىر بولىگى
ەكىنشى، شينجياڭ ەجەلدەن "شىعىس تۇركستان" ەمەس
ٴۇشىنشى، شينجياڭداعى ۇلتتار ــ جۇڭحۋا ۇلتىنىڭ قۇرامداس بولىگى
ٴتورتىنشى، ۇيعۇر ۇلتى ۇزاق ۋاقىت قونىس اۋدارۋ، توعىسۋ ارقىلى قالىپتاسقان
بەسىنشى، شينجياڭداعى ۇلتتاردىڭ مادەنيەتى ــ جۇڭحۋا مادەنيەتىنىڭ قۇرامداس بولىگى
التىنشى، شينجياڭ تاريحتان بەرى كوپ ٴدىن قاتار ٴومىر سۇرگەن ٴوڭىر
جەتىنشى، ٴىسلام ٴدىنى ۇيعۇر ۇلتى تۋمىسىنان سەنگەن ٴارى بىردەن ـ ٴبىر سەنگەن ٴدىن ەمەس
سوڭعى ٴسوز
قوسىمشا:
جۇڭگو تاريحىنىڭ جىلنامالىق كەستەسى

العى ٴسوز

جۇڭگو شينجياڭ ۇيعۇر اۆتونوميالى رايونى جۇڭگونىڭ سولتۇستىك ـ باتىسىندا، ازيا ـ ەۋروپا ۇلى قۇرلىعىنىڭ كىندىگىندە، موڭعۇليا، رەسەي، قازاقستان، قىرعىزستان، تاجىكستان، اۋعانستان، پاكىستان، ٴۇندىستان 8 مەملەكەتپەن شەكارالاسادى. ايگىلى جىبەك جولى وسى ارادا بايىرعى جۇڭگونى دۇنيە جۇزىمەن بايلانىستىرىپ، ونى كوپ ٴتۇرلى وركەنيەتتىڭ توعىسقان جەرىنە اينالدىردى.

جۇڭگو ٴبىر تۇتاس كوپ ۇلتتى مەملەكەت، شينجياڭداعى ۇلتتار جۇڭحۋا ۇلتى شاڭىراعىنىڭ تامىرلاس مۇشەسى، ۇزاق تاريحي داموۋ بارىسىندا شينجياڭنىڭ تاعدىرى باستان ـ اياق ۇلى وتانىنىڭ جانە جۇڭحۋا ۇلتىنىڭ تاعدىرىمەن بىتە قايناسىپ كەلەدى. الايدا، ٴبىر مەزگىلدەن بەرى، شەكارا ٴىشى ـ سىرتىنداعى جاۋ كۇشتەر، اسىرەسە، ۇلتتىق بولشەكتەۋشى كۇشتەر، ٴدىني ۇشقارى كۇشتەر، زورلىقتى لاڭكەس كۇشتەر (تومەندە قىسقاشا "ٴۇش ٴتۇرلى كۇش" دەپ اتالادى) جۇڭگونى بولشەكتەۋ، ىدىراتۋ ماقساتىنا جەتۋ ٴۇشىن، تاريحتى قاساقانا بۇرمالاپ، دۇرىس پەن بۇرىستى شاتاستىردى. ولار شينجياڭ جۇڭگونىڭ ەجەلدەن بەرگى تەرريتورياسى ەكەندىگىن جوققا شىعارىپ، شينجياڭنىڭ ەجەلدەن كوپ ۇلت شوعىرلى قونىستانعان، كوپ مادەنيەت اۋىس ـ كۇيىس جاساعان، كوپ ٴدىن قاتار ٴومىر سۇرگەن وبيەكتيۆ شىندىقتى تەرىسكە شىعارىپ، شينجياڭدى "شىعىس تۇركستان" دەپ داۋرىعىپ، شينجياڭ "تاۋەلسىزدىگىن" دارىپتەپ، شينجياڭداعى ۇلتتاردى جۇڭحۋا ۇلتى ۇلى شاڭىراعىنان، شينجياڭداعى ۇلتتار مادەنيەتىن كوپ نەگىزدى ٴبىر تۇلعالى جۇڭحۋا مادەنيەتىنەن ٴبولىپ تاستاۋعا سۇقتاندى.

تاريح بۇرمالاۋعا كونبەيدى، فاكتىنى تەرىسكە شىعارۋعا كەلمەيدى. شينجياڭ جۇڭگونىڭ قاسيەتتى تەرريتورياسىنىڭ ايىرىلماس ٴبىر بولىگى. شينجياڭ ەجەلدەن اتالمىش "شىعىس تۇركستان" ەمەس، ۇيعۇر ۇلتى ۇزاق مەزگىل كوشى ـ قون بارىسىندا توعىسۋدان قالىپتاسقان، جۇڭحۋا ۇلتىنىڭ قۇرامداس بولىگى. شينجياڭ كوپ مادەنيەت، كوپ ٴدىن قاتار ٴومىر سۇرگەن ٴوڭىر. شينجياڭداعى ۇلتتاردىڭ مادەنيەتى جۇڭحۋا مادەنيەتىنىڭ قۇشاعىندا جەتىلىپ دامىعان؛ ٴىسلام ٴدىنى ۇيعۇر ۇلتىنىڭ تۋمىسىنان سەنگەن ٴدىن ەمەس ٴارى بىردەن ـ ٴبىر سەنگەن ٴدىن ەمەس، جۇڭحۋا مادەنيەتىنە توعىسقان ٴىسلام ٴدىنى جۇڭحۋا قۇنارلى توپىراعىندا تامىر تارتقان جانە اقاۋسىز دامىعان.

ٴبىرىنشى، شينجياڭ جۇڭگو تەرريتورياسىنىڭ ايىرىلماس ٴبىر بولىگى

جۇڭگو ٴبىر تۇتاس كوپ ۇلتتى مەملەكەتتىڭ قالىپتاسۋى ەكونوميكالىق، قوعامدىق داموۋدىڭ تاريحي سوزسىزدىگى. تاريحتا جۇڭحۋا ۇلتىن جانە ونىڭ اتا ـ بابالارىن ماپەلەگەن شىعىس ازيا ۇلى قۇرلىعىندا ەگىنشىلىك ٴوڭىر، كوشپەندى مال شارۋاشىلىق ٴوڭىر سياقتىلار دا بولعان. ٴتۇرلى ٴوندىرىس، تۇرمىس تاسىلىندەگى ەتنيكالىق توپتاردىڭ اۋىس ـ كۇيىس جاساپ، ٴبىرىن ـ ٴبىرى تولىقتاۋى، كوشى ـ قون بارىسىندا شوعىرلانىپ قوسىلىپ، قاتىناس بارىسىندا توعىسۋى جۇڭگو ٴبىر تۇتاس كوپ ۇلتتى مەملەكەتتىڭ قالىپتاسۋى مەن داموۋىن جەبەدى.

جۇڭگو تاريحىنداعى ەڭ ەرتەدەگى پاتشالىقتار ــ شيا، شاڭ، جوۋ ورتا جازىقتا ىلگەرىندى ـ كەيىندى گۇلدەنىپ، توڭىرەگىندەگى ۇلكەندى ـ كىشىلى رۋلارمەن، تايپالارمەن، تايپالىق وداقتارمەن بىرتىندەپ توعىسىپ قالىپتاسقان ەتنيكالىق توپ جالپىلاما شيالار نەمەسە حۋاشيا دەپ اتالدى. چۇنچيۋ داۋىرىنەن جانگو داۋىرىنە دەيىن حۋاشيا ەتنيكالىق توبى پاتشالىقتىڭ توڭىرەگىندەگى رۋلارمەن، تايپالارمەن، تايپالىق وداقتارمەن ارالاسىپ، توعىسۋ ارقىلى چي، چۋ، يان، حان، جاۋ، ۋي، چين سياقتى 7 ٴوڭىردى بىرتىندەپ قالىپتاستىردى ٴارى جەكە ـ جەكە شىعىستا ي (夷)، وڭتۇستىكتە مان (蛮)، باتىستا نۇم (戎)، سولتۇستىكتە تيەك (狄) سياقتى توڭىرەكتەگى ەتنوستارمەن جەكە ـ جەكە بايلانىس ورناتتى. زامانىمىزدان بۇرىنعى 221 ـ جىلى چين شىحۋاڭ ٴبىر تۇتاس تۇڭعىش فەودالدىق پاتشالىق قۇردى. زامانىمىزدان بۇرىنعى 202 ـ جىلى حان پاتشالىعىنىڭ گاۋزۋ پاتشاسى ليۋ باڭ ٴبىر تۇتاس فەودالدىق پاتشالىقتى قايتالاي قۇردى.

حان داۋىرىنەن چيڭ ٴداۋىرىنىڭ ورتا، سوڭعى مەزگىلىنە دەيىن شينجياڭداعى تيانشان تاۋىنىڭ وڭتۇستىگى مەن سولتۇستىگىن قامتىعان كەڭ ـ بايتاق ٴوڭىر جالپىلاما باتىس ٴوڭىر (西域) دەپ اتالدى. حان داۋىرىنەن باستاپ، شينجياڭ ٴوڭىرى جۇڭگو كارتاسىنىڭ ٴبىر بولىگىنە رەسمي اينالدى. حان داۋىرىنەن كەيىن، ورتا جازىقتاعى پاتشالىقتار بىردە كۇشەيىپ، بىردە السىرەپ وتىردى، ولاردىڭ باتىس وڭىرمەن قارىم ـ قاتىناسى دا كەيدە سيرەپ، كەيدە جيىلەپ وتىردى، ورتالىق بيلىكتىڭ شينجياڭ ٴوڭىرىن باسقارۋى، بيلەۋى بىردە نىعايىپ، بىردە بوساڭسىپ وتىردى. ٴبىراق ٴارقانداي پاتشالىق تۇگەلدەي باتىس ٴوڭىردى بايىرعى جەرىمىز دەپ تانىپ، وسى ٴوڭىردى باسقارۋ قاراستىلىعىنا الۋ ۇقىعىن جۇرگىزىپ كەلدى. جۇڭگو ٴبىر تۇتاس كوپ ۇلتتى مەملەكەتتىڭ تاريحي بىرتىندەپ وزگەرىسى بارىسىندا، شينجياڭداعى ٴار ۇلت حالقى بۇكىل ەل حالقىمەن بىرگە جۇڭگونىڭ ۇلان ـ بايتاق شەكارا ٴوڭىرىن بىرگە اشتى. كوپ نەگىزدى ٴبىر تۇلعالى جۇڭحۋا ۇلتى ۇلى شاڭىراعىن بىرگە قالىپتاستىردى. جۇڭگودا كوپ ۇلتتىڭ ۇلى بىرلىك جاعدايى ــ شينجياڭداعى ٴار ۇلت حالقىن قامتىعان تۇتاس جۇڭحۋا پەرزەنتتەرىنىڭ ورتاق قۇلشىنىسىمەن تۇلعالانعان.

باتىس حان پاتشالىعى شاڭىراق كوتەرگەن العاشقى مەزگىلدە جۇڭگونىڭ سولتۇستىگىندەگى كوشپەندى ەتنوس عۇندار (匈奴) باتىس ٴوڭىر اۋماعىن مەڭگەردى ٴارى ورتا جازىق وڭىرىنە ۇزدىكسىز ارانداتۋشىلىق جاساپ وتىردى. حان ۋدي تاقتا وتىرعان سوڭ، ٴبىرىسپىرا اسكەري جانە ساياسي شارالار ارقىلى عۇندارعا قايتارما سوققى بەردى. زامانىمىزدان بۇرىنعى 138 ـ جىلى جانە زامانىمىزدان بۇرىنعى 119 ـ جىلى جاڭ چياندى باتىس وڭىرگە 2 رەت ەلشىلىككە جىبەرىپ، رۋۋجى (月氏)، ۇيسىن (乌孙)، ت. ب لارمەن بىرلەسىپ عۇندارعا بىرگە توتەپ بەردى. زامانىمىزدان بۇرىنعى 127 ـ جىلدان زامانىمىزدان بۇرىنعى 119 ـ جىلعا دەيىن 3 رەت جاساق اتتاندىرىپ، عۇنعا ويسىراتا سوققى بەرىپ، ىشكى وڭىرلەردەن باتىس وڭىرگە قاتىنايتىن ماڭىزدى وتكەلدە ىلگەرىندى ـ كەيىندى ۋ ـ ۋي، جاڭيە، جيۋچۋان، دۇنحۋاڭ سىندى ٴتورت ايماق قۇردى. زامانىمىزدان بۇرىنعى 101 ـ جىلى لۇنتاي سياقتى جەرلەردە تىڭ كوتەردى ٴارى جەرگىلىكتى ٴمانساپتىلاردى تاعايىنداپ باسقاردى. زامانىمىزدان بۇرىنعى 60 ـ جىلى شىعىس تيانشاننىڭ سولتۇستىك بوكتەرىن مەڭگەرگەن عۇننىڭ نەتۇك حانى (日逐王) حان پاتشالىعىنا تىزە بۇكتى، باتىس حان پاتشالىعى باتىس ٴوڭىردى بىرلىككە كەلتىردى. سول جىلى باتىس ٴوڭىر باسقاقتىعىن قۇرىپ، ونى باتىس ٴوڭىردى باسقاراتىن اسكەري ـ اكىمگەرلىك قۇرىلىم ەتتى. زامانىمىزدان بۇرىنعى 123 ـ جىلى شىعىس حان پاتشالىعى باتىس ٴوڭىر باسقاقتىعىن باتىس ٴوڭىر جاڭشىلىعىنا (长史) وزگەرتىپ، باتىس ٴوڭىردى باسقارۋ ۇقىعىن ۇزدىكسىز جۇرگىزدى.

ٴۇش پاتشالىق زامانىنداعى ساۋلار بيلىگىندەگى ۋي اۋلەتى حان اۋلەتى تۇسىنداعى جۇيەگە مۇراگەرلىك ەتىپ، باتىس وڭىردە بەستىك ـ التىلىق الامانباسى تاعايىندادى. باتىس جين پاتشالىعى باتىس وڭىردە باتىس ٴوڭىر جاڭشىسى (长史) مەن بەستىك ـ التىلىق الامانباسى (戊己校尉) تاعايىنداپ، اسكەري ـ اكىمگەرلىك ىستەردى باسقاردى. ٴۇش پاتشالىق جانە ەكى جين اۋلەتى زامانىندا سولتۇستىكتەگى عۇن، سيانبي (鲜卑)، دەڭلەك (丁零)، اۋان (乌桓) سياقتى ۇلتتاردىڭ ٴبىر بولىگى ىشكى وڭىرلەرگە قونىس اۋدارىپ، سوڭىندا حانزۋلارمەن توعىستى. 327 ـ جىلى الدىڭعى لياڭ بيلىگى ايماق ـ اۋدان جۇيەسىن باتىس وڭىرگە تۇڭعىش رەت جالپىلاستىرىپ، گاۋچاڭ ايماعىن (تۇرپان ويپاتىندا) قۇردى. 460 ـ جىلدان 640 ـ جىلعا دەيىن تۇرپان ويپاتىن ورتالىق ەتكەن، تۇرعىندارىنىڭ دەنى حاندار بولعان گاۋچاڭ ەلى (高昌国) قۇرىلىپ، كان، جاڭ، ما، چۇي اۋلەتتەرى بيلىك جۇرگىزدى. سۇي ٴداۋىرى ورتا جازىقتاعى ۇزاققا سوزىلعان بولەكتەنگەن جاعدايدى اياقتاتىپ، ايماق ـ اۋدان جۇيەسىنىڭ شينجياڭ وڭىرىندەگى كولەمىن كەڭەيتتى. تۇرىك (突厥)، تۋيعۇن (吐谷浑)، تاڭعۇت (党项)، جيالياڭي (嘉良夷)، فۇگو (附国) سياقتى توڭىرەكتەگى ۇلتتار ىلگەرىندى ـ كەيىندى سۇي پاتشالىعىنا قارادى. تاڭ داۋىرىندە ورتالىق بيلىك باتىس ٴوڭىردى باسقارۋدى بارىنشا كۇشەيتتى، ىلگەرىندى ـ كەيىندى انشي ۇلى باسقاقتىعى (安西大都护府) مەن بەسبالىق ۇلى باسقاقتىعىن (北庭大都护府) قۇرىپ، تيانشان تاۋىنىڭ وڭتۇستىگى مەن سولتۇستىگىن ٴبىر تۇتاس باسقارۋىنا الدى. ۇدۇن حاندىعى (于阗王国) وزدەرىن تاڭ پاتشالىعىنىڭ تۋعان جۇراعاتى ساناپ، تاڭ پاتشالارىنىڭ اۋلەت ەسىمى لي ٴنامىن قابىلدادى. سۇڭ داۋىرىندە باتىس وڭىردەگى جەرگىلىكتى بيلىكتەر سۇڭ پاتشالىعىمەن تارتۋ ـ تارالعى قاتىناسىن ساقتادى. گاۋچاڭ ۇيعۇرلارى (高昌回鹘) كىندىك قاعاناتى (سۇڭ) ناعاشىمىز دەپ تانىپ، ٴوزىن باتىس دۋانداعى (西州) جيەن دەپ اتادى. قاراحان اۋلەتى سۇڭ پاتشالىعىنا تالاي مارتە ەلشى جىبەرىپ، تارتۋ ۇسىندى. يۋان داۋىرىندە بەسبالىق باس ساردارىبەك مەكەمەسى، دەلبەۋىلدىك مەكەمەسى سياقتىلار قۇرىلىپ، اسكەري ـ اكىمگەرلىك ىستەردى باسقارىپ، باتىس ٴوڭىردى مەڭگەرۋ كۇشەيتىلدى. 1251 ـ جىلى باتىس وڭىردە كەمي ولكە ٴتۇزىمى (行省) اتقارىلدى. ميڭ داۋىرىندە ورتالىق بيلىك قۇمىل توقساۋىلدىعىن (哈密卫) باتىس ٴوڭىر ىستەرىن باسقارۋ قۇرىلىمى ەتتى ٴارى جيايۋيگۋان مەن قۇمىل اراسىندا ىلگەرىندى ـ كەيىندى انديڭ (安定)، ادۋان (阿端)، چۇيشيان (曲先)، حاندۇڭ (罕东)، چىكىن موڭعۇل (赤斤蒙古)، قۇمدۋان (沙州) سياقتى 6 توقساۋىلدىق (卫) قۇردى، سول ارقىلى باتىس ٴوڭىر ىستەرىن باسقارۋدى قولدادى. چيڭ داۋىرىندە چيڭ ۇكىمەتى جوڭعار بۇلىگىن تىنىشتاندىرىپ، جۇڭگونىڭ سولتۇستىك ـ باتىس شەكاراسىن تۇراقتاندىردى. وسىدان كەيىن شينجياڭ وڭىرىندە اناعۇرلىم جۇيەلى جوڭگە سالۋ ساياساتى اتقارىلدى. 1762 ـ جىلى ىلە جياڭجۇنى تاعايىندالىپ، اسكەري ـ اكىمگەرلىك بىرىكتىرىلگەن الاماندىق جۇيە اتقارىلدى. 1884 ـ جىلى شينجياڭ ٴوڭىرى ولكە بولىپ قۇرىلدى ٴارى باتىس ٴوڭىردى "بايىرعى مەكەندى قايتادان قايتارىپ الۋ" دەگەن ماعىنادا "شينجياڭ" دەپ اتادى. 1912 ـ جىلى شينجياڭ شينحاي توڭكەرىسىنە بەلسەنە ٴۇن قوسىپ، جۇڭحۋا مينگونىڭ ٴبىر اكىمشىلىك ولكەسى بولدى.

1949 ـ جىلى جۇڭحۋا حالىق رەسپۋبليكاسى قۇرىلدى، شينجياڭ بەيبىت ازات بولدى. 1955 ـ جىلى شينجياڭ ۇيعۇر اۆتونوميالى رايونى قۇرىلدى. جۇڭگو كوممۋنيستىك پارتياسىنىڭ باسشىلىعىندا، شينجياڭداعى ٴار ۇلت حالقى بۇكىل ەل حالقىمەن بىرگە ىنتىماقتاسا كۇرەس جۇرگىزدى، شينجياڭ تاريحتاعى ەڭ جاقسى گۇلدەنۋ، داموۋ مەزگىلىنە قادام تاستادى.

ۇزاق تاريحي داموۋ بارىسىندا، جۇڭگو تەرريتورياسىندا بولەكتەنگەن مەزگىل دە، بىرلىككە كەلگەن مەزگىل دە بولدى، بىرلىككە كەلۋ مەن بولەكتەنۋ الما ـ كەزەك اۋىسىپ وتىردى، مەملەكەتتىڭ بىرلىككە كەلىپ داموۋى باستان ـ اياق نەگىزگى بەتالىس بولدى. ورتا جازىق وڭىرىندە تۇرلىشە مەزگىلدەردە بەكتىكتەردىڭ نەمەسە بولەكتەنگەن بيلىكتەردىڭ ٴومىر سۇرگەنى سياقتى شينجياڭ وڭىرىندە دە كوپ رەت جەرگىلىكتى بيلىكتەردىڭ بولەكتەنگەن جاعدايى جارىققا شىقتى. الايدا، بۇل بيلىكتەردىڭ بولەكتەنگەن ۋاقىتىنىڭ قانشاما ۇزاق، جاعدايىنىڭ قانشاما اۋىر بولۋىنا قاراماستان، بارلىعى دا ەڭ سوڭىندا قايتادان بىرلىككە كەلۋگە ويىستى. تاريحتا باتىس وڭىردەگى تۇرلىشە داۋىرلەردە ٴومىر سۇرگەن قالا ـ پولىستەر (城郭诸国)، كوشپەلى ەلدەر (行国)، سۇيىرعالدىقتار (封国)، بەكتىكتەر (王国)، حاندىقتار (汗国)، پاتشالىقتار (王朝)، تاۋەلدى ەلدەر (属国)، تارتۋ ـ تارالعى ەلدەر (朝贡国) سياقتىلاردى قامتىعان "ەلدەر" مەيلى حان داۋىرىندەگى باتىس وڭىردەگى 36 ەل، الدە سۇڭ داۋىرىندەگى قاراحان اۋلەتى، گاۋچاڭ بايىرعى ۇيعۇر حاندىعى (高昌回鹘王国) سياقتىلار، يۋان داۋىرىندەگى شاعاتاي ۇلىسى، ميڭ داۋىرىندەگى ياركەن حاندىعى بولسىن، بارلىعى دا تاۋەلسىز مەملەكەتتەر ەمەس، قايتا جۇڭگو اۋماعىنداعى جەرگىلىكتى بيلىكتەر ەسەپتەلەدى. جەرگىلىكتى بولەكتەنگەن بيلىكتەر بولعان كۇننىڭ وزىندە دە، بارىندە جۇڭگو ٴبىر تۇلعا دەگەن كۇشتى تانىم بولدى نەمەسە وزدەرىن ورتا جازىقتاعى بيلىكتىڭ بولىمشەسى نەمەسە ورتا جازىققا قاراستى بيلىك دەپ ەسەپتەدى. سۇڭ داۋىرىندەگى ايگىلى تاريحي مۇراعات «ديۋاني لۇعات ـ ات ـ تۇركتە» سول كەزدەگى جۇڭگو جوعارعى چين، ورتا چين جانە تومەنگى چين دەپ ٴۇش بولىككە بولىنگەن. مۇنداعى جوعارعى چين ــ سولتۇستىك سۇڭ، ورتا چين ــ لياۋ پاتشالىعى، تومەنگى چين ــ قاشقار ٴوڭىرى، بۇل ۇشەۋى بىرىگىپ تولىق چين بولادى دەپ ەسەپتەلگەن. «چاڭچۇن جىنرىنىڭ باتىس ساپارناماسى» دەگەن كىتابىندا حانداردى تابعاچ دەپ اتاعان. بۇل «ديۋاني لۇعات ـ ات ـ تۇركتەگى» ۇيعۇرلاردى (回鹘) تات تابعاچ دەگەنگە سايكەس كەلەدى، مۇنى تىكە جۇڭگو ۇيعۇرلارى (中国回鹘人) دەپ تە اۋدارعان. قاراحان اۋلەتى شاقاسىنا تابعاچ بۇعرا حان، چين حانى، سونداي ـ اق چين جانە شىعىس حانى سياقتى اتاۋلاردى سالىپ، ٴوزىنىڭ جۇڭگونىڭ ٴبىر بولىگى ەكەنىنىڭ بەلگىسى ەتكەن.

ەكىنشى، شينجياڭ ەجەلدەن "شىعىس تۇركستان" ەمەس

تۇركتەر 6 ـ عاسىردىڭ ورتا شەنىندە التاي تاۋى وڭىرىندە شاڭىراق كوتەرگەن كوشپەلى تايپا، ولار 552 ـ جىلى رۋۋران (柔然) قاعاناتىن جويىپ، تۇرك قاعاناتىن قۇردى. 583 ـ جىلى تۇرك قاعاناتى التاي تاۋىن شەكارا ەتە وتىرىپ، شىعىس، باتىس ەكى ٴبىرى كۇشكە اينالدى. 630 ـ جىلى تاڭ پاتشالىعى جاساق اتتاندىرىپ، شىعىس تۇرك قاعاناتىن جەڭدى. 657 ـ جىلى تاڭ پاتشالىعى بايىرعى ۇيعۇرلارمەن (حۇيحى 回纥) بىرلەسىپ باتىس تۇرك قاعاناتىن جويدى، ورتالىق بيلىك باتىس ٴوڭىردى بۇكىلدەي بىرلىككە كەلتىردى. 682 ـ جىلى سولتۇستىككە ورنالاسقان شىعىس تۇركتەر تاڭ پاتشالىعىنا قارسى كوتەرىلىپ، ٴبىر مەزەت سوڭعى تۇرك قاعاناتىن قۇردى. 744 ـ جىلى تاڭ پاتشالىعى گوبي ٴشولىنىڭ تەرىسكەيىندەگى بايىرعى ۇيعۇر (حۇيحى 回纥)، قارلۇق سياقتى تايپالارمەن بىرلەسىپ سوڭعى تۇرك قاعاناتىن تىنىشتاندىردى. بايىرعى ۇيعۇر (حۇيحى 回纥) اعاماني كۇلىك بويىلاعا سىڭىرگەن ەڭبەگىنە ساي ىزگى مۇراتتى قاعان دەگەن ٴنام بەرىلىپ، گوبي ٴشولىنىڭ تەرىسكەيىندە بايىرعى ۇيعۇر (حۇيحى 回纥) قاعاناتى قۇرىلدى. تۇركتەر ەلىمىزدەگى ەرتە زامانداعى كوشپەندى ۇلت رەتىندە، ٴوز قاعاناتىنىڭ جويىلۋىنا بايلانىستى، 8 ـ عاسىردىڭ ورتا، سوڭعى مەزگىلدەرىندە ىدىرادى ٴارى باتىستا ــ ورتا ازياعا، باتىس ازياعا اۋا كوشۋ بارىسىندا سول جەرلەردەگى تايپالارعا ٴسىڭىپ، كوپتەگەن جاڭا ۇلتتاردى قالىپتاستىردى. وسى جاڭا ۇلتتاردىڭ ەجەلگى تۇرك ۇلتىنان ماندىك ايىرماشىلىعى بار. سودان باستاپ تۇركتەر ەلىمىزدىڭ سولتۇستىگىندە تاريح ساحناسىنان كەتتى.

جۇڭگو تاريحىندا شينجياڭ ەجەلدەن "شىعىس تۇركستان" دەپ اتالماعان، ايتىلمىش "شىعىس تۇركستان مەملەكەتى" تىپتەن بولماعان. 18 ـ عاسىردان 19 ـ عاسىردىڭ الدىڭعى جارتىسىنا دەيىن باتىستىڭ التاي ٴتىلى جۇيەسىندەگى تۇرك ٴتىلى شوعىرىنداعى تىلدەردى جىكتەۋگە بايلانىستى، كەيبىر مەملەكەتتەردىڭ وقىمىستىلارى مەن جازۋشىلارى "تۇركستان" ٴسوزىن ٴجيى قولداندى، ول تيانشاننىڭ وڭتۇستىگىنەن اۋعانستاننىڭ سولتۇستىگىنە دەيىنگى اۋماقتى كورسەتەدى. جالپى العاندا، شينجياڭنىڭ وڭتۇستىك بولىگىنەن ورتا ازياعا دەيىنگى ٴوڭىردى قامتيدى. سونىمەن قاتار پامير ٴۇستىرتىن شەكارا ەتە وتىرىپ، وسى جاعراپيالىق ٴوڭىردى "باتىس تۇركستان" جانە "شىعىس تۇركستان" دەپ ٴبولىپ اتاۋعا ادەتتەندى. 19 ـ عاسىردىڭ سوڭى مەن 20 ـ عاسىردىڭ باسىنا دەيىن "پانتۇركيزم"، "ٴپانيسلاميزم" يدەيالىق اعىمى شينجياڭعا كىرگەننەن كەيىن، شەكارا ٴىشى ـ سىرتىنداعى بولشەكتەۋشى كۇشتەر وسى جاعراپيالىق اتاۋدى ساياسيلاندىرىپ، ٴمانىن كەڭەيتىپ، تۇرك تىلدەرىندە سويلەيتىن جانە ٴىسلام دىنىنە سەنەتىن ۇلتتاردى بىرلەسىپ، اكىمشىلىك بيلىك پەن ٴدىني بيلىك بىرىككەن "شىعىس تۇركستان مەملەكەتىن" قۇرۋعا جەلىكتىردى. اتالمىش "شىعىس تۇركستان" ساندىراعى شەكارا ٴىشى ـ سىرتىنداعى ۇلتتىق بولشەكتەۋشى كۇشتەردىڭ، شەتەلدەگى جۇڭگوعا قارسى كۇشتەردىڭ جۇڭگونى بولشەكتەۋگە، ىدىراتۋعا ۇرىنۋىنىڭ ساياسي قۇرالى مەن ارەكەت باعدارلاماسىنا اينالدى.

ٴۇشىنشى، شينجياڭداعى ۇلتتار ــ جۇڭحۋا ۇلتىنىڭ قۇرامداس بولىگى

جۇڭحۋا ۇلتىنىڭ قالىپتاسۋى مەن داموۋى ــ ورتا جازىقتاعى ۇلتتار مەن مادەنيەتتىڭ توڭىرەكتەگى ەتنوستاردىڭ جانە مادەنيەتتىڭ ۇزدىكسىز ارالاسۋىنىڭ، ىشتەسۋىنىڭ، توعىسۋىنىڭ تاريحي بارىسى. چين اۋلەتىنە دەيىنگى حۋاشيا ەتنيكالىق توبى ۇزاق ۋاقىت توڭىرەكتەگى ەتنيكالىق توپتارمەن كوپ نەگىزدى توعىسۋ ارقىلى وتە ـ موتە، چۇنچيۋ ـ جانگو داۋىرىندەگى 500 جىلدان استام ۋاقىتتا جالعاسقان اۋمالى ـ توكپەلى كەزدە ارالاسۋ جانە توعىسۋ ارقىلى چين، حان داۋىرىنە كەلگەندە توڭىرەكتەگى ەتنيكالىق توپتارمەن ىشكەرىلەي توعىسىپ ٴبىر تۇلعاعا اينالىپ، ورتا جازىقتاعى حالقى ەڭ كوپ حانزۋ ۇلتىن قالىپتاستىردى ٴارى سودان باستاپ جۇڭگونىڭ تاريحي ۇدەرىسىندەگى نەگىزگى تۇلعالىق ۇلتقا اينالدى. ۋي، جين، وڭتۇستىك ـ سولتۇستىك اۋلەتتەرى داۋىرىندەگى ۇلتتاردىڭ، اسىرەسە، سولتۇستىكتەگى سانى از ۇلتتاردىڭ ورتا جازىققا ۇلى قونىس اۋدارۋى سىندى ۇلى توعىسۋ جاعدايى جارىققا شىقتى. 13 ـ عاسىردا يۋان پاتشالىعى قۇرىلدى، بۇرىن بولماعان مۇنداي كولەمدى ساياسي ٴبىر تۇتاستىق جاعداي ۇلتتاردىڭ بۇرىن بولماعان قونىس اۋدارۋىن ىلگەرىلەتىپ، يۋان پاتشالىعى اۋماعىندا ۇلتتاردىڭ كەڭ كولەمدە ارالاس قونىستانۋ جاعدايىن قالىپتاستىردى. جۇڭحۋاداعى ۇلتتار ۇزاق مەرزىمگى داموۋ بارىسىندا ەڭ سوڭىندا كەڭ اۋماقتا ارالاس قونىستانۋ، شاعىن اۋماقتا شوعىرلى قونىستانۋ سىندى تارالۋ ەرەكشەلىگىن قالىپتاستىردى. كوپ ۇلتتىلىق ــ جۇڭگونىڭ ۇلكەن ٴبىر ەرەكشەلىگى، ٴار ۇلت وتانىنىڭ كوركەم تاۋ ـ وزەندەرىن، بايتاق دالاسىن بىرگە يگەرىپ، جۇڭگونىڭ ۇزاق تاريحىن، جۇڭحۋانىڭ شۇعىلالى مادەنيەتىن بىرگە تۇلعالادى.

شينجياڭ ٴوڭىرى ەجەلدەن ورتا جازىق وڭىرىمەن تىعىز بايلانىستى ساقتاپ كەلدى. سوناۋ شاڭ داۋىرىندە ـ اق ورتا جازىق باتىس وڭىرمەن قاس تاسى ساۋداسىن جۇرگىزدى. حان داۋىرىندە جاڭ چيان "باتىس وڭىرگە جول اشىپ"، جىبەك جولىن جالعادى، بۇل جولمەن ەلشىلەر سابىلىسىپ، ساۋدا كەرۋەندەرى قايشىلىستى. تاڭ داۋىرىندە "جىبەك ـ جىلقى ايىرباس بازارى" ۇزدىكسىز گۇلدەنىپ، "ٴتاڭىر قاعان داڭعىلى" توتە ىشكى وڭىرلەرگە تۇتاستى. جول بويىندا جامدار جۇلدىزداي سامسىپ، باتىس وڭىردەگى ەجەلگى تۇرعىندار مەن ورتا جازىقتىڭ ەتەنە بايلانىسىنىڭ دانەكەرىنە اينالدى. ۇدۇن سازى، گاۋچاڭ سازى، سوعدىلاردىڭ قۇيىن ٴبيى سياقتى باتىس ٴوڭىردىڭ ساز ـ بيلەرى وردا سارايىنا ەنىپ، چاڭ ـ ان قالاسىندا باتىس ٴوڭىر لەبى ەستى. قازىرگى شينجياڭنىڭ كۇشار وڭىرىنەن تارالعان كۇسان سازى ورتا جازىقتا ماراپاتتالىپ، سۇي، تاڭ داۋىرىنەن تارتىپ سۇڭ داۋىرىنە دەيىنگى وردا سارايى سازىنىڭ ماڭىزدى قۇرامداس بولىگىنە اينالدى. تاياۋ زامانىنان بەرى، جۇڭحۋا ۇلتىنىڭ تاعدىرى سىنعا تۇسكەن قىسىلتاياڭ ساتتەردە، شينجياڭداعى ٴار ۇلت حالقى بۇكىل ەل حالقىمەن بىرگە ەرلىكپەن قارسىلىق كورسەتىپ، ەل باسىنا تۇسكەن اۋىر كۇندى تەڭ كوتەردى، وتانشىلدىقتىڭ ايبىندى داستانىن بىرگە جازدى. جاڭا جۇڭگو قۇرىلعاننان كەيىن، شينجياڭداعى ۇلتتاردىڭ قارىم ـ قاتىناسى تەرەزەسى تەڭ، ىنتىماقتى، قايىرىمدى، جاراسىمدى جاڭا كەزەڭگە قادام تاستادى.

(جالعاسى 3 ـ بەتتە)